

УДК 930.2

В. Б. Звагельський

**КАЯЛА У "СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ"
(ДО 825-РІЧЧЯ ГЕНІАЛЬНОГО ТВОРУ)**

Серед багатьох питань вітчизняної історії окреме місце посідають події, оспівані у "Слові о полку Ігоревім" і детально описані в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах. Йдеться про похід сіверських полків під проводом Ігоря Святославича у Половецький Степ навесні 1185 р. До сьогодні не до кінця з'ясованою залишається низка питань, пов'язаних з історико-географічними та хронологічними реаліями походу. Зокрема, потребують деталізації маршрут військ, локалізація ключових пунктів (Шелом'яні, річок Сальниця та Сюурлій). Окрім цього, існують зовсім протилежні погляди стосовно річки Каяла, на берегах якої і відбулися трагічні події, в результаті яких були вщент розгромлені руські полки, а усі князі потрапили у половецький полон. Таким чином, з'ясування місця знаходження цієї річки і досі є актуальним.

У цій статті ми розглянемо існуючі версії щодо останньої проблеми і спробуємо накреслити шляхи її вирішення.

Назва "Каяла" згадується у "Слові о полку Ігоревім" 6 разів: "Ту ся копіємь приламати, ту ся саблямь потручяти о шеломы половецькыя, на реце на Каяле, у Дону Великаго", "Съ тоя же Каялы Святоплъкъ повелея отца своего между угорьскими иноходьци ко святей Софіи къ Києву", "Ту ся брата разлучиста на брезе быстрой Каялы", "...кають князя Игоря, иже погрузи жирь во дне Каялы, реки половецькыя, рускаго злата насыпаша", "На реце на Каяле тьма светъ покрыла", "Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаеви, омочю бебрянь рукавъ въ Каяле реце" [1, с. 115].

Один раз згадується Каяла і в Іпатіївському літописі: "Наведе на ня Господь гнев свой, в радости место наведе на ны плачь и во веселье место желю на реце Каялы" [2, стб. 642–643].

П'ять випадків вживання іменника безпосередньо стосуються подій походу 1185 р., один ("Съ тоя же Каялы...") – у переносному значенні, як відсилка до подій 1078 р. (битва на Нежатиній ниві поблизу Чернігова) або 1096 р. (битва Святополка Ізяславича з половцями біля Переяслава), і походу Ігоря Святославича не стосується.

Проблема локалізації Каяли має кілька аспектів, хоча місця текстів зі згадками цієї назви досить прозорі і не викликають складностей при прочитанні. Питання викликає саме місце знаходження цього об'єкта. Історіографія означеної проблеми нараховує десятки публікацій, починаючи від часу першого видання "Слова о полку Ігоревім" у 1800 р. У досить ґрунтовній статті О. Г. Боброва, вміщеній в "Энциклопедии "Слова о полку Игореве", здійснено аналіз існуючих версій і гіпотез із означеного питання [3, с. 31–36]. Але у ній враховані не всі відомі (на час виходу вказаної праці у 1995 р.) публікації і,

звичайно, не могли бути враховані новітні роботи. Певною мірою заповнити існуючу на сьогодні лакуну покликана і ця стаття.

Втім, не всі дослідники схильні взагалі розглядати Каялу як реально існуючу річку, а вбачають у цій назві метафору, символічне означення річки печалі, туги або навіть каяття. При чому, що характерно, саме ті географічні об'єкти, які не вдається локалізувати, і відносяться багатьма дослідниками до символічних означень. Це, окрім власне Каяли, річка Сюурлій, Шеломянь і навіть Тмуторокань. Місце розташування останньої на півострові Тамань не викликає сумнівів, а от згадки про неї у "Слові" часто сприймаються як символ недосяжних мрій Ігоря Святославича.

Першим, хто висловив припущення, що під назвою Каяла слід розуміти не назву річки, а символ, був історик М. Ф. Грамматін: "Не оттого ли Каяла и название получила, что Русские каяли Игорево предприятие?" [4, с. 158, прим. 89]. Пізніше до такої думки приєднався П. П. Вяземський. Також від дієслова "каяти" виводив назву річки і П. Є. Ваденюк, причому ототожнюючи її з р. Сюурлій, що була десь поруч з р. Тор [5, с. 57–58].

Навіть такий вдумливий дослідник як Є. В. Барсов у 2-му томі свого відомого дослідження схильний був тлумачити цю назву як і П. Є. Ваденюк [6, с. 188–189], а у 3-му томі, після детального аналізу усіх згадок імені річки, дійшов висновку, що під Каялою слід розуміти Дон з його притоками, "но этот Дон оказался рекой Каялою" [7, с. 356]. Аналогічних точок зору дотримувалися В. М. Перетц, М. К. Гудзій та ін.

Академік О. С. Орлов у 1938 р. навіть зазначав, що річок з назвою Каяла у Приазов'ї не збереглося і що це ім'я "вполне применимо к Кальмиусу" [8, с. 104].

У ґрунтовній статті з промовистою назвою "Глагол "каяти" и река Каяла в "Слове о полку Игореве" Л. О. Дмитрієв з лінгвістичної позиції аналізує вказані лексеми, віддаючи перевагу метафоричному сприйняттю: "название Каяла произошло от глагола "каяти" в значении – жалеть, оплакивать. В этом случае Каяла значит – река смерти, печали, скорби; гибельное место" [9, с. 36]. Також вчений обстоє думку, що саме таке – символічне – використання імені річки цілком відповідає всьому літературно-художньому методу автора "Слова", і що ця назва була дана якійсь іншій річці, "носящей какое-то иное географическое наименование" [9, с. 31, 35].

Відомий історик і археолог М. Ю. Брайчевський вважав, що Каяла – назва, утворена від дієслова "каяти", отже це – "річка ганьби" і водночас – "річка жалю", і "що цією назвою київський літописець – в унісон до Ігоревої пісні – позначає ту ж таки річку Сюурлій" [10, с. 105]. Аргументація цього вченого досить струнка – там де у "Слові" названо Каялу, у літописі – Сюурлій, отже, у "Слові" останню назву "замінено емоційно насиченим евфемізмом, а в такому разі стає очевидним, що "Каяла" не є гідронімом і шукати її на карті – справа безнадійна" [10, с. 174].

Оригінальний варіант прочитання нещодавно запропонував Б. І. Яценко. Він створив методом "палеографічної трасології" реконструкцію тексту "Слова", яким він мав би бути у XVII ст., в результаті чого у багатьох

місцях змінився словоподіл і виникли нові кон'єтури. Таким же дивним чином дослідник "прочитав" і фразу Іпатіївського літопису, де згадується Каяла: "і во весельє место желю на реце Каялы". На думку дослідника, "желя" і "каялы" – синоніми, тому і читати слід "желю нареце каялы". Тобто, річки тут взагалі немає, а є дієслово "нарицати". Б. І. Яценко вважає, що Автор використав це повідомлення літопису, створивши "поетичний трагічний образ ріки Каяли" [11, с. 301].

Не погоджуючись з самим підходом, вкажемо лише на кілька причин. По-перше, спочатку треба довести, що літопис є первинним відносно "Слова" (полеміка з цього приводу триває вже понад півтори сотні років!); по-друге, якщо й погодитися з попередньою позицією, то дуже дивним було б коли геніальний Автор, твір якого відрізняється надзвичайним рівнем поезики, надихався канцелярсько-протокольною мовою літопису. І третє. Кожна новація (навіть на рівні однієї літери) має бути абсолютно аргументованою – кон'єтура ж Б. І. Яценка має єдину аргументацію: "на мою думку" [11, с. 301].

Схиляється до символічного означення Каяли і автор одного з новітніх досліджень Л. О. Гурченко [12, с. 29]. Також поетичним, образним ім'ям Каяла, на думку сучасного дослідника Ю. В. Подлипчука, названо у "Слові" ту річку, яку у літописі названо Сюурлієм [13, с. 105, 109].

Сучасний вчений В. П. Тимофєєв у талановитій монографії з характерною назвою "Другое Слово о полку Игореве", що побачила світ нещодавно, вже після смерті автора, трактує Каялу як "реку покаяния и искупления" [14, с. 328].

Отже, відмова від пошуків реального географічного відповідника писемній інформації, на наш погляд, є певною мірою визнанням неспроможності суто лінгвістичними методами вирішити дану проблему. Такий песимістичний підхід не можна вважати конструктивним. Досить категоричне твердження Л. О. Дмитрієва щодо назви Каяли не має під собою ніякого підґрунтя, адже у творі десятки об'єктів названо своїми власними іменами, більшість яких дожили до нашого часу майже без змін. Чому саме цю річку, що посідає у творі головне місце, оскільки на її берегах і сталася велика трагедія, Автор мав ховати за метафорою? Інша справа – синонімічне і семантичне зближення різних за змістом лексем (каяти і р.Каяла) – якраз то повністю і відповідає його художньому методу. Цілком погоджуючись щодо розуміння дієслова "каяти" як жаліти або, навіть, дорікати, ми ніяк не згодні з трактуванням назви р. Каяла як похідним від дієслова, а не власним ім'ям реальної річки.

З таким підходом не погоджується і відомий лінгвіст Є. С. Отін, оскільки, вважає вчений, це був би поодинокий випадок вживання тюркізму у "Слові" з абстрактним значенням і чи не єдиний взагалі давньоруський топонім, що виник завдяки каламбуру [15, с. 37].

Дещо змінилася ситуація коли до розгадки назви підключилися лінгвісти-тюрколози, зокрема М. Фасмер, К. Г. Менгес, М. О. Баскаков, І. Г. Добродомов, які почали пропонувати різноманітні варіанти розшифровки, виходячи з матеріалів тюркських мов, зокрема: скеля, скеляста, кам'яна,

швидкий потік, водоспад, жорстока, злочинна, сумна, така, де багато осоки, з вузьким берегом між скелями та ін.

Отже, як бачимо, такий різнобій варіантів прочитання ніяк не сприяє вирішенню надзвичайно складного і важливого питання. Очевидно все-таки праві ті вчені, які трактують лексему як тюркську, слушно аргументуючи це ареалом поширення у Приазов'ї потужного тюркського лексичного шару. При чому, що характерно, дослідники тюркської етимології вважають Каялу реальною річкою, інші, прихильники руської етимології, – лише символом печалю і каяття. Правда, є й дослідники, які зближають обидва пояснення, мовляв тюркську назву в давньоруському мовному середовищі могли сприймати як знайоме слово.

О. І. Попов у статті "Заметка к "Слову о полку Игореве", не погоджуючись, що Каяла – символічне ім'я, наводить переконливі приклади з західноєвропейських та давньоруських творів XII–XIII ст., в яких спостерігається схожа гра слів, як і у "Слові" (кають–Каяла), і стверджує, що Каяла – назва реальної річки [16, с. 181].

Таке переосмислення іншомовних слів – контамінація – взагалі поширене явище. Окрім цього, слід враховувати специфіку "Слова" з його надзвичайно широким полісемантизмом. Узагальнюючи таку думку, досить виразно і, на наш погляд, вдало висловився відомий лінгвіст Б. Г. Гаспаров: "явное присутствие аллегории в названии реки Каялы отнюдь не означает, что данное название лишено какого-либо реального соответствия" [17, с. 131–132]. Це підтверджується і прямою вказівкою "Слова", де Каялу названо "река половецкая".

Тепер перейдемо до гіпотез, що складають другий комплекс, в основі якого лежить погляд на Каялу як на реальний географічний об'єкт – річку.

М. М. Карамзін був першим, хто спробував прив'язати деякі географічні об'єкти давньоруських писемних джерел до географічних реалій. Каялою видатний історик вважав притоку Дона р. Кагальник [18, с. 63–64].

Один із перших дослідників, який спеціально займався дослідженням географії Ігорового походу, історик П. Г. Бутков висунув припущення, що Каялу слід ототожнювати з Кальміусом [19, с. 53].

Погоджується з думкою П. Г. Буткова і відомий дослідник Слобожанщини Д. І. Багалій: "Все говорит в пользу того, что Игорь был недалеко от Азовского моря, имел дело с Половцами Лукоморскими" [20, с. 251].

В. О. Афанасьєв, наводячи приклади з новітньої історії, зокрема походу армії "под водительством тов. Ворошилова против немецких интервентов и белоказак" від Луганська до Царицина, зазначає, що особлива небезпека була в районі лівої притоки Сіверського Донця – Бистої, яку дослідник і ототожнює з Каялою [21, с. 51–52].

Складність і нерозробленість історико-географічних питань походу Ольговичів 1185 р. яскраво відбилися у науковому доробку відомо фахівця з історичної географії К. В. Кудряшова, зокрема і на зміні його поглядів. Так, у статті 1937 р. з велеречивою в дусі XIX ст. назвою "Историко географические

сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г." вчений, спираючись на дані "Книги Большому Чертежу", ототожнює Каялу з Калкою (Калками) – сумновідомою за подіями 1223 р., яку, в свою чергу, ототожнює з сучасними Кальміусом і його притокою Кальчиком [22, с. 56, 59–63].

Через десять років у статті "Слово о полку Игореве" в историческом освещении", присвяченій тим же питанням, К. В. Кудряшов прискіпливо аналізує праці деяких попередників (М. Я. Арістова, В. О. Афанасьєва), спростовує їхні версії і, переглянувши свою попередню позицію, обгрунтовує думку, що Каялу слід ототожнювати з притокою Голої Долини – Макатихою [23, с. 75, 84]. При цьому автор у посиланні зазначив, що характеристику Макатихи повідомив йому археолог М. В. Сібільов [23, с. 93].

У наступній великій праці 1948 р. "Половецкая степь. Очерки исторической географии" повторюються приблизно ті ж погляди, але з деякою невпевненістю: "Можна считать Каялой реку Макатиху" [24, с. 144]. Незважаючи на захоплені слова академіка Л. С. Берга у передмові до вказаної роботи стосовно того, що К. В. Кудряшов пропонує новий і "безусловно верный вариант пути Игоря" [24, с. 3], вчений у наступній своїй книзі 1959 р. "Про Игоря Северского, про землю Русскую" відмовляється від обох своїх попередніх гіпотез і висуває нову. Тепер він пропонує вбачати у Каялі р. Кам'янку (точніше – Мокру Кам'янку), що протікає в чотирьох верстах від Ізюмського кургану і впадає у Сіверський Донець між Ізюмом і Осколом. Аргументація дослідника полягає у тому, що "характеристика Макатихи означает, что это не "каменистая" река и, значит, ее нельзя считать Каялой" [25, с. 45], а слід вважати Кам'янку в силу повної відповідності її назви з назвою Каяли у значенні "каменистая" [25, с. 46].

Надзвичайно критично відгукнувся на праці К. В. Кудряшова російський історик-емігрант Сергій Лєсной (Парамонов) і запропонував своє бачення проблеми. Він вважав, що Каяла – це права притока Донця, що нині змінила свою назву і зветься "Кагальник" или "Куяльник", "или что-то в этом роде /.../ одна из речек в стыке Донца с Доном" [26, с. 167, 169–170]. На час виходу праці (С. Лєсной працював над своєю роботою у 40–50-х рр. ХХ ст.) "что-то в этом роде" шукали дослідники вже понад півтора століття.

Погоджуючись з П. Є. Вадєнюком, що Каялу слід шукати в районі р. Тор, відомий красзнавець і археолог М. В. Сібільов ідентифікував Сюурлії з р. Гола Долина, а Каялу – з її притокою річечкою Макатиха [27, с. 108, 110–112]. При цьому слід зазначити, що стаття, в якій викладені ці міркування, була посмертно опублікована у 1950 р., тобто вже після виходу праці К. В. Кудряшова з версією про Макатиху. Але у 1943 р. М. В. Сібільов виголосив усно її зміст в Уфі, де під час доповіді був присутнім і К. В. Кудряшов. Отже, пріорітет щодо "макатихинського" варіанту, без сумніву, належить М. В. Сібільову.

Військовий інженер генерал-лейтенант В. Г. Федоров у книзі "Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла", наводячи численні приклади з історії військового мистецтва, починаючи з часів Івана

Грозного і закінчуючи Великою Вітчизняною війною, розраховує швидкість пересування кінноти і піхоти і, у сукупності з відомими даними хронології походу Ольговичів, визначає ареал пошуків Каяли. Згідно його гіпотези Сюрлій – це нинішня р. Орілька, а Каяла – р. Кривель, яка протікає поруч з місцем злиття Орїлі з Орількою [28, с. 73].

Окремо слід зупинитися на позиції академіка Б. О. Рибакова. Тонкий знавець історіографії і джерел, археолог і історик в багатьох своїх працях велику увагу присвятив саме географії походу Ольговичів. В силу великого авторитету і широко відомим книгам, що виходили значними тиражами, його погляди набули визнання у багатьох науковців і стали популярними у широкого загалу читачів. Втім, з часом погляди видатного вченого зазнавали корекції, тому вважаємо доцільним зупинитися на означеному питанні. Так, у відомій монографії "Слово о полку Игореве" и его современники" (1971 р.) Б. О. Рибаків висловлює твердження, що Сальниця, яка згадується під час походів Мономаха 1111 р., Ігоря 1185 р. і у "Книзі Большому Чертежу" – одна і та ж річка на околиці м. Ізюм, яку він і бере за відправну точку подальших розрахунків. Далі, на відміну від більшості попередників, вчений наполягає, що Каялу слід шукати в басейні Дніпра, а не Дона, оскільки Ярославна, знаходячись у Путивлі на Сеймі (басейн Дніпра), звертається:

"О, Днепре Словутицю! /.../

Възлелей, господине, мою ладу ко мне,

А бых не слала к нему

слез на море рано!"

Вчений дивується, що ніхто раніше не звертав уваги на цю пряму вказівку, адже Ярославна могла "обращаться к Днепру с такой просьбой только в том случае, если река Каяла находилась в бассейне Днепра". Далі дослідник досить категорично зауважує: "Все варианты определения места битвы Игоря с Кончаком, основывающиеся на созвучиях названий рек в бассейне Северского Донца или Дона, *должны быть признаны непригодными*" і перелічує варіанти М. М. Карамзіна, П. Є. Ваденюка, В. О. Афанасьєва, К. В. Кудряшова, М. В. Сибільова, В. І. Стеллецького, В. М. Глухова [29, с. 222. Виділено Б. О. Рибаківим. – В. 3.].

Зрештою, Б. О.Рибаків погоджується з версією Є. В. Барсова, підтриманою і додатково аргументованою філологами В. М. Перетцем, М. К. Гудзієм, Л. А. Дмитрієвим, вважаючи за можливе відмовитися від пошуків Каяли на географічній карті, визнаючи правильною барсовську формулу – "Каяла-река – Жаль-река" [29, с. 223–224].

У статті 1985 р. вчений вже дещо інакше підходить до цієї проблеми і все ж такі намагається прив'язати основні орієнтири – Сюрлій і Каялу – до місцевості. Виходячи з хронології подій, він відраховує від Ізюмської Сальниці відстань у діапазоні 40–80 км, де за 65 км від неї знаходяться кілька річок з однаковим коренем на -бик. При цьому, згідно деяких гіпотез, одне із значень назви Сюрлій як раз і означає "багато биків". Неподалік же, за 16 км, є камениста яруга "Скелеватий", що тюркською перекладається як Каяла [30, с. 42].

В останній своїй великій праці Б. О. Рибаків, дотримуючись попередньої методики розрахунків відстаней від Ізюмської Сальниці, вважає, що р.Гнилуша, яка є єдиною річкою на плато, де усі інші мають "бичі" назви, і є Сюурлієм – лівою притокою Самари (басейн Дніпра), а неподалік – вже згадувана яруга Скелеватий, що, на думку вченого, повністю відповідає тюркському імені Каяли "qajaly" і впадає у Бик поблизу сучасного с. Славянка [31, с. 74].

Таким чином, як бачимо, спостерігається значна еволюція поглядів вченого, основана на нових спостереженнях і відкриттях як власних, так і інших вчених.

У кількох працях торкалася проблеми Каяли і відомий археолог С. А. Плетньова. Не виходячи за межі традиційних уявлень про похід Ольговичів 1185 р., дослідниця повністю погоджується з Б. О. Рибаківим щодо знаходження Каяли і додатково аргументує це результатами власних польових досліджень. Так, пише дослідниця, під час археологічної розвідки 1970 р. було з'ясовано, що лівий берег Самари дуже заболочений, джерела часто є солоними, а населення і нині трапляється рідко. У кінці ж XII ст. цей район, вважає С. А. Плетньова, був зовсім незаселеним і саме сюди "половцы и подманили Игоря" [32, с. 274]. Аналогічні думки повторюються і в іншій роботі цього автора [33, с. 31].

Підсумовуючи багатолітні дослідження, С. А. Плетньова у монографії "Половцы" знову досить детально аналізує стосунки Ігоря Святославича з половцями і, зупиняючись на реаліях походу 1185 р., вже як твердження пише про Гнилушу (Каялу), яка вповні відповідає своїй назві, а навколо неї – "пустота и солончаки. Это был гиблый, необитаемый участок степи – страшный мешок, в который коварно заманили удалых, но не очень дальновидных русских князей". Дослідницю просто "диво берет, почему ни одному князю не пришло в голову побережья" [34, с. 163].

Питанням географії походу 1185 р. було присвячено кілька статей дніпропетровського дослідника М. Т. Гойгел-Сокола, основні положення яких були викладені ним в авторефераті кандидатської дисертації. Остання так і не була захищена, хоча окремі спостереження заслуговують на увагу. Стосовно Каяли автор пише, що скоріш за все це р.Мала Балаклійка – права притока Середньої Балаклійки [35, с. 15, 20–21].

У великій статті "Поход Игоря в 1185 году. Место битвы", опублікованій у головному науковому історичному журналі СРСР, військовий інженер Г. Є. Пядишев проводить своєрідну ревізію існуючих версій щодо історико-географічних питань. Так, дослідник зазначає, що немає підстав ототожнювати Ізюмський курган – гору Кременець – з Шеломянем "Слова", і сюди ж прив'язувати Сальницю. В результаті досить зваженої аргументації він переносить усі головні події на північ і ідентифікує Сюурлій з Гнилицею, а Каялу – з Крайньою Балаклеєю [36, с. 60, 64–65]. При цьому Г. Є. Пядишев залишає без уваги, до речі як і багато інших дослідників, прямі вказівки джерел на те, що події розгорталися значно південніше. Тут слід зауважити, що

О. Г. Бобров вважає варіант Г. Є. Пядишева переконливо аргументованим обґрунтуванням верхньодонецької версії місця битви [37, с. 198].

У кількох працях харківський дослідник М. Ф. Гетьманець, наводячи нові аргументи щодо ототожнення Сальниці "Слова" і "Книги Большому Чертежу", традиційно бере за точку відліку Ізюмський вузол. Вчений аналізує три варіанти К. В. Кудряшова, на яких ми вже зупинялися, і М. В. Сібільова, і схиляється до точки зору останнього. Вчений переконаний, що Каяла в перекладі з тюркської означає "скеляста". При цьому він спростовує думку К. В. Кудряшова, що ніби-то Макатиха не несе в собі ознак річки "кам'янистої", а навпаки, на основі гідрологічних та геологічних досліджень доводить, що "каменные глыбы в виде скал покрывали склоны балки, в которой течет ручей Макатиха" [38, с. 49, 123]. При цьому, як здається, М. Ф. Гетьманець дещо вступає у протиріччя з цією версією. На наступній сторінці своєї книги вчений наводить цифри про кількість назв з "кам'янистим" коренем: у басейні Сіверського Донця – 24, Дніпра – 9, Міуса – 6, кілька назв відносяться до басейнів Кальміуса та Молочної [38, с. 125]. Отже очевидно, що наявність лише ознак "кам'янистості" у назвах річок не може бути вирішальним аргументом.

Розглянувши варіанти місця трагічної битви, запропоновані В. О. Афанасьєвим, М. В. Сібільовим, К. В. Кудряшовим та В. М. Глуховим, відомий дослідник "Слова" В. І. Стеллецький в цілому погоджується з варіантом В. О. Афанасьєва, лише дещо корегує – Сюурлій ототожнює з Каялою і під назвою останньої вбачає ліву притоку Донця – сучасну р. Калитва. При цьому вчений висуває дещо несподіваний аргумент, мовляв таке припущення залишається у науці єдиним неспростовним [39, с. 249].

Дещо окремо від більшості поширених версій виглядає точка зору на Каялу П. Я. Коржа. Автор прокладає шлях Сіверських полків з півночі на південь Муравським шляхом. Позитивним, на наш погляд, є те, що П. Я. Корж не протягує маршрут до Ізюмського вузла. Обґрунтовуючи свою гіпотезу, що Сюурлій – це р. Оріль, а Каяла – ліва притока останньої – р. Орілька, автор за точку відліку бере Сальницю, що є цілком логічним, яку вважає за р. Мжа [40, с. 102–103]. При цьому залишається дуже сумнівним ототожнення останньої з Сальницею. Ця гіпотеза на нинішньому етапі не витримує критики, втім вона, за суттєвих корекцій і уточнень, заслуговує на подальшу розробку.

Історик і географ І. П. Сирнев, спираючись на гідроніми з відповідним коренем, вважає, що Каяла є назвою реальної річки, яку слід шукати поблизу Азовського моря [41, с. 127].

У 2006 р. вийшла друком робота А. Ю. Чернова з дещо незвичною назвою "Хроніки изначного времени". Питанню локалізації Каяли в ній присвячено окремий розлогий, на 40 сторінок (с. 255–294), розділ знову з оригінальною назвою "Второе имя реки Каялы", де автор, інколи дещо надмірно захоплюючись публіцистикою, розглядає деякі вже існуючі версії і пропонує власне бачення перебігу подій саме походу і битви. Оскільки книга належить перу відомого петербурзького вченого і перекладача "Слова о полку Ігоревім", який тепер зайнявся й історико-географічно-археологічними студіями походу

Ольговичів, є потреба дещо детальніше зупинитися на піднятому у книзі питанні про Каялу.

Схиляючись до версії В. О. Афанасьєва, А. Ю. Чернов уточнює, що Каяла – ліва притока пониззя Сіверського Дінця. З посиланням на історіографічну статтю О. Г. Боброва (її ми згадували на початку цієї розвідки), автор перелічує "все известные версии локализации Каялы" і нараховує їх 24 [42, с. 270–271]. Але у якісній, з елементами аналітики статті О. Г. Боброва картина виглядає зовсім інакше. Там подано 5 варіантів, в кожному з яких згруповано (за географічним принципом) існуючі на той час (до 10.01.1994 р., коли цей том "Енциклопедии" було підписано до друку) версії, висунуті тридцятьма трьома вченими. Окрім цього, автор подекуди взагалі демонструє неухважність. Так, відомий дослідник географії "Слова" М. Ф. Гетьманець, який у багатьох роботах обстоює Середньодонецький варіант (Каяла – Макатиха), потрапив у А. Ю. Чернова до прихильників Надазовського варіанту, а фактично перший розробник Середньодонецького варіанту М. В. Сібільов перетворився на "Сибиллова" [42, с. 270].

Позитивним є сприйняття А. Ю. Черновим імені Каяли як гідроніма, але, за переконанням автора, слід шукати не відповідність імені, а відповідність характеристиці, що її дав Автор – "быстрая".

З метою підтвердження своєї концепції у 2004 р. А. Ю. Чернов навіть організував історико-археологічну експедицію, мета якої полягала у пошуках поля, де наші війська п зазнали поразки, тобто місцевість на "брезе быстрой Каялы". Провівши певні польові дослідження, було з'ясовано, що течія Бистої у чотири рази швидше Донця і у півтора – Калитви, звідси, мовляв, і назва [42, с. 289]. Також "легче всего было найти озеро" [42, с. 290] і петлі, що їх робить Бистрая, і "поле безводное", і шари піску, що за вісім століть змінили рельєф місцевості.

Також у перший день роботи на капустиному полі було піднято наконечник залізної стріли (саме так – не залізний наконечник, а залізна стріла, хоча на фото [42, с. 292] зображено залізний наконечник). Але, як слушно зауважує керівник експедиції, "одна стрела ничего не доказывает. Она могла быть выпущена в полет и в X, и в XV веке" [42, с. 290]. Далі була ще "цінна" знахідка – невеличке коване кільце. Тоді ж було оглянуто експозицію музею м. Біла Калитва, де зберігаються топори, кілька наконечників списів та фрагменти кольчуги.

Дивно, але виходить, що і А. Ю. Чернов, і його колеги не звернули увагу на тисячі різних за розмірами ставків і озер, тисячі поворотів річок у басейнах Дніпра і Дона, тисячі артефактів не просто, як пише автор, "древних", а науково датованих, що походять з інших гіпотетичних територій пошуків Каяли. Зрештою, сам А. Ю. Чернов визнає, що слід чекати, доки до цих матеріалів дійдуть руки професійних археологів [42, с. 293].

Результат такої роботи абсолютно передбачуваний і аби не високий авторитет А. Ю. Чернова як вдумливого і досвідченого вченого, не було б сенсу зупинитися на ній. Виразно проглядається бажання, всупереч фактам і

виробленим століттями методикам, перемістити географію ключових подій поближче до Дону.

У новій книзі луганського історика і краєзнавця В. І. Подова "Поход князя Игоря на половцев в 1185 году" сумнозвісна за подіями 1223 р. Калка ототожнюється з шуканою Каялою [43, с. 72, 122–123].

Отже, слід констатувати – вироблені за два століття гіпотези і версії в цілому зводяться до наступного. Каяла це: метафора, символ жалю і туги; метафоричне означення реальної р.Суюрлій; кілька гіпотетичних річок зі схожими або іншими назвами, розташованих на досить великих відстанях.

Таким чином, як бачимо, питання дуже далеке від однозначного вирішення і може скластися враження, що проблема Каяли відноситься до вічних проблем. Така ситуація обумовлена використанням одних і тих же досить малоінформативних джерел. Тож, треба спробувати вийти за це обмежене коло джерел.

Як приклад наведемо два комплекси інформації, що в силу різних причин залишилися поза увагою дослідників. Перший, переконані, ніяк не можна ігнорувати ареал поширення "каяльських" гідронімів (Каялга, Каяли Кулак, Каялишан, Каяли Джуюшан) в Надазов'ї. На це "каяльське" гніздо вже звертали увагу лінгвісти [15, с. 32–33, 37].

Втім, маємо ще одне важливе свідчення німецького історика Тунманна, який у 1777 р. створив, а у 1784 р. видав друком німецькою мовою книгу "Кримське ханство". Цей історико-географічний та політико-економічний нарис російською мовою вперше було видано у 1936 р. у Сімферополі. Тунманн пише: "Эта обширная страна лежит на северной стороне Черного и Азовского морей и окружена со всех остальных сторон русскими владениями, от которых ее отделяют Каяли-Берт (каменистый Берт), иначе Большая Берда, Шилки-Су или Конские Воды" [44, с. 42]. Географічно ця Каяли-Берт цілком вкладається у вищеназваний ареал.

Ця робота німецького вченого зовсім випала з поля зору дослідників (в жодній роботі з історичної географії вона не згадується), оскільки її упорядник, редактор і перекладач М. Л. Ернст був репресований, а книга, що й так була видана малим тиражем, вилучена з обігу. Друге її репринтне і теж малотиражне видання побачило світ лише у 1991 р., про що ми вже сповіщали [45, с. 8–9].

Згадка Каяли Тунманном є надзвичайно важливою, тому що вона є найдавнішою, звичайно окрім джерел XII ст., з відомих на сьогодні.

Ще один комплекс змістовної і дещо несподіваної інформації став відомим лише нещодавно. Томські вчені-географи Г. І. Пелих та О. М. Малолетко на основі цілої низки гідронімів (р. Самара, її притока – р. Каяла (нині Пижина), її притоки – р. Яли, Сухі Яли та Мокрі Яли, р. Вовча Вода (нині р. Вовча), р. Кельчик, р. Тор), топонімів (с. Каялова, с. Самарово) та етноніму (самари) басейну середньої р. Об досить переконливо доводять, що ці назви були занесені до центрального Сибіру переселенцями з північного Приазов'я [46, с. 127–136; 47, с. 173–175]. Дослідники наводять низку суттєвих аргументів, які свідчать, що частина переселенців носила прізвище Каялови.

Згідно з місцевими переказами вони колись давно жили "біля теплого моря", далеко на заході, в басейні причорноморської Самари, що текла "посолонь", тобто у західному напрямку, але потім почалися "страшенні війни" і вони з кількома сусідніми родинами перебралися до Сибіру. Г. І. Пелих на численних прикладах з етнографії, археології, спираючись на власні спостереження і публікації інших авторів, доводить, що переселення з Приазов'я і, можливо, інших територій Древньої Русі відбулося у XIII–XIV ст., і що в ті часи існував "південний шлях" до р. Об [46, с. 131].

Отже, з цього "сибірського" матеріалу, на наш погляд досить переконливого, випливає, що певна частина населення дійсно була змушена переселитися на Середню Об, перенісши із собою низку імен своїх рідних річок. Коли саме це відбулося – чи у XIII–XIV ст., як вважають сибірські вчені, чи дещо пізніше, – в даному випадку не є принциповим. Важливий самий факт переселення. Інакше пояснити такий дивовижний збіг, коли в межах одного досить локальному регіону Сибіру наявне ціле гніздо назв, які майже точно повторюють назви з теж локальної території Північного Приазов'я, за нашим переконанням, неможна.

Насамкінець слід наголосити –цей надазовсько-каляльський ареал є дуже інформативним і додає оптимізму у справі розв'язання одного з найскладніших питань вітчизняної історії.

Література

1. Тут і далі "Слово о полку Игоревім" цитується за виданням: *Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. – СПб.: "Дмитрий Буланин", 1995. – . – т.1. – С.8–16; без зазначення сторінок. 2. *Полное собрание русских летописей*. – М., 1962. – . – Т.2. *Ипатьевская летопись*. – 938 стб. 3. **Бобров А. Г.** *Каяла / А. Г. Бобров // Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. – СПб.: "Дмитрий Буланин", 1995. – . – Т.3. 4. **Грамматин Н. Ф.** *Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозою и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера, с присовокуплением другого буквального приложения с историческими и критическими примечаниями, критическими же рассуждениями и родословною / Н. Ф. Грамматин*. – М., 1823. 5. **Ваденюк П. Е.** *Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? / П. Е. Ваденюк // Труды III археологического съезда*. – К., 1878– . – Т.2. – С.51–61. 6. **Барсов Е. В.** *"Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси / Барсов Е. В.* – М.: В университетской типографии, 1887– . – т.2. – 298 с. 7. **Барсов Е. В.** *"Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси / Барсов Е. В.* – М.: В университетской типографии, 1889– . – Т.3. – 539 с. 8. **Орлов А. С.** *Слово о полку Игореве / А. С. Орлов*. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 176 с. 9. **Дмитриев Л. А.** *Глагол "каяти" и река Каяла в "Слове о полку Игореве" / Л. А. Дмитриев // Труды Отдела древнерусской литературы*. – Л., 1953. – . – Т.IX. 10. **Брайчевський М. Ю.** *Автор "Слова о полку Игоревім" та культура Київської Русі /*

- М. Ю. Брайчевський. – К.: "Фенікс", 2005. – 552 с. 11. **Яценко Борис**. Історія першого видання "Слова о полку Ігоревім". – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 320 с. 12. **Гурченко Леонид**. Русские древности "Слова о полку Ігореве" / Леонид Гурченко. – М.: "Юс-Б", 2004. – 152 с. 13. **Подлипчук Ю. В.** "Слово о полку Ігореве": [научный перевод и комментарий] / Ю. В. Подлипчук. – М.: Наука, 2004. – 327 с. 14. **Тимофеев В. П.** Другое "Слово о полку Ігореве" / В. П. Тимофеев. – М.: Вече, 2007. – 432 с. 15. **Отін Є. С.** Гідроніми Східної України / Є. С. Отін. – Київ-Донецьк: Вища школа, 1977. – 156 с. 16. **Попов А. И.** Заметка о "Слове о полку Ігореве" / А. И. Попов // Русская литература. – 1969. – №4. 17. **Гаспаров Б. М.** Поэтика "Слова о полку Ігореве" / Б. М. Гаспаров. – М.: "Аграф", 2000. – 606 с. 18. **Карамзин Н. М.** История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М.: Книга, 1988. – Т.3. 19. **Бутков П. Г.** Нечто к слову о полку Ігореве / П. Г. Бутков // Вестник Европы. – 1821. – №21. – Ч.121. – С.51–55. 20. **Багалея Д.** История Северной земли до половины XIV столетия / Д.Багалея // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. – К.,1882. – Вып.4. 21. **Афанасьев В.** Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и "Слову о полку Ігореве") / В. Афанасьев // Исторический журнал. – 1939. – №6. – С.45–56. 22. **Кудряшов К. В.** Историко географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. / К. В. Кудряшов // Известия Государственного Географического Общества. – Л.-М., 1937. – Т.69. – Вып.1. – С.52–66. 23. **Кудряшов К.В.** "Слово о полку Ігореве" в историко-географическом освещении / К. В. Кудряшов // Слово о полку Ігореве. Сборник статей. – М., 1947. – С.43–94. 24. **Кудряшов К. В.** Половецкая степь. Очерки исторической географии / К. В. Кудряшов. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1948. – 162 с. 25. **Кудряшов К. В.** Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. / К. В. Кудряшов. – М.: Учпедгиз, 1959. – 94 с. 26. **Лесной С.** Златое слово Руси. Крах антирусских наветов / С. Лесной. – М.: Алгоритм, 2008. – 304 с. 27. **Сібільов М. В.** Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського / М. В. Сібільов // Археологія. – 1950. – Т.IV. – С.99–113. 28. **Федоров В. Г.** Кто был автором "Слова о полку Ігореве" и где расположена река Каяла. – М.: "Молодая гвардия", 1956. – 174 с. 29. **Рыбаков Б. А.** "Слово о полку Ігореве" и его современники / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1971. – 296 с. 30. **Рыбаков Б. А.** Историческая канва "Слова о полку Ігореве" / Б. А. Рыбаков // Наука и жизнь. – 1985. – №8. 31. **Рыбаков Б. А.** Петр Бориславич: Поиск автора "Слова о полку Ігореве" / Б. А. Рыбаков. – М.: "Молодая гвардия", 1991. – 288 с. 32. **Плетнева С. А.** Донские половцы / С. А. Плетнева // "Слово о полку Ігореве" и его время. – М., 1985. 33. **Плетнева С. А.** Половцы / С. А. Плетнева // Исчезнувшие народы. – М., 1988. 34. **Плетнева С. А.** Половцы / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1990. – 208 с. 35. **Гойгел-Сокол М. Т.** Историко-географические аспекты "Слова о полку Ігореве": автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1978. 36. **Пядышев Г. Е.**

Поход Игоря в 1185 году. Место битвы / Г. Е. Пядышев // История СССР. – 1980. – №4. 37. **Бобров А. Г.** Пядышев Г. Е. / А. Г. Бобров // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – СПб.: "Дмитрий Буланин", 1995. – . – Т.3. – 1995. 38. **Гетманец М. Ф.** Тайна реки Каялы / М. Ф. Гетманец. – Харьков: "ОВС", 2003. – 224 с. 39. **Слово** о полку Игореве: Древнерусский текст и переводы / [сост., вступ. статья, подготовка древнерусского текста и коммент. В. И. Стеллецкого]. – М.: Сов. Россия, 1981. – 288 с. 40. **Корж П. Я.** К вопросу об исторической основе "Слова о полку Игореве" / П. Я. Корж // Вісник Харківського університету. – 1988. – №327. 41. **Сырнев И. П.** Уточнение толкования географических названий по походу князя Игоря на половцев / И. П. Сырнев // Известия Академии Наук РАН. Серия географическая. – 1998. – №4. 42. **Чернов А. Ю.** Хроники изначного времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности / А. Ю. Чернов. – СПб.: Вита Нова, 2006. – 480 с. 43. **Подов В. И.** Поход князя Игоря на половцев в 1185 году. Историческое исследование / В. И. Подов. – Луганск: Знание, 2009. – 198 с. 44. **Тунманн.** Крымское ханство / Тунманн. – Симферополь: Таврия, 1991. – 96 с. 45. **Звагельський В. Б.** Щодо локалізації р. Каяла / В. Б. Звагельський // Сумська старовина. Збірка наук. праць. – Суми, 1996. 46. **Пелих Г. И.** Обские Каяловы о реке Каяле / Г. И. Пелих // Вопросы географии Сибири. – 1995. – Вып.21. – С.67–81. 47. **Малолетко А. М.** Как появилась река Каяла в Сибири? / А. М. Малолетко // Вопросы истории. – 2004. – №5. – С.173–175.

Звагельський В. Б. Каяла в "Слове о полку Игореве" (К 825-літтю геніального произведения)

В статті розглядається питання локалізації річки Каяла, на берегах якої в 1185 г. відбулася трагічна битва з половцями. Аналізуються численні гіпотези і версії, висунуті ученими за двісті років. Пропонується для вирішення проблеми залучати нові джерела.

Ключевые слова: історична географія, локалізація, Каяла.

Звагельський В. Б. Каяла у "Слові о полку Ігоревім" (До 825-річчя геніального твору)

У статті розглядається питання локалізації річки Каяла, на берегах якої у 1185 р. відбулася трагічна битва русичів з половцями. Аналізуються численні гіпотези і версії, висунуті вченими за двісті років. Пропонується для вирішення проблеми залучати нові джерела.

Ключові слова: історична географія, локалізація, Каяла.

Zvagelskiy V. B. Kayala in "Slovo o polku Igorevim" (For the 825th anniversary of the remarkable work)

The article deals with the localization of Kayala river on the banks of which there was a tragic battle with Polovtsy in 1185. The multiple hypotheses and versions are analysed, put forward by scientists for 200 years. It is proposed to solve the problem of attracting new sources.

Keywords: historical geography, localization, Kayala.